

ЭКСПОРТ РИСКЛАРИ ВА УЛАРНИ ОЛДИНИ ОЛИШ УСУЛЛАРИ

Абдуллаева А.Р.

Ўзбекистон Республикаси Давлат солиқ қўмитаси ҳузуридаги Фискал институти

Аннотация. Ушбу илмий мақолада экспорт рисклари, уларнинг келиб чиқиш сабаблари, олдини олиш чора-тадбирлари келтирилган. Шунингдек, экспорт рискларининг олдини олиш мақсадида "Инкотермс 2020" қоидаларидан фойдаланишнинг зарурияти асосланган.

Калит сўзлар: олди-сотди шартномаси, аккредитив, валюта курси, жўнатиш. савдо операцияси, экспорт, экспорт рисклари, "Инкотермс 2020".

Аннотация. В данной научной статье представлены экспортные риски, их причины и меры по предотвращению. Также основана необходимость использования правил «Инкотермс 2020» в целях предотвращения экспортных рисков.

Ключевые слова: торговая сделка, экспорт, экспортные риски, договор купли-продажи, аккредитив, валютный курс, отгрузка, "Инкотермс 2020".

Abstract. This scientific article presents export risks, their causes and prevention measures. The need to use the Incoterms 2020 rules in order to prevent export risks is also based.

Key words: trade transaction, export, export risks, sale and purchase agreement, letter of credit, exchange rate, shipment, Incoterms 2020.

1. Кириш.

Глобаллашув жараёнлари таъсирининг ноаниқлиги жаҳон иқтисодиётининг умуман миллий иқтисодиётлар ва хусусан, иқтисодий субъектларнинг ривожланишига ташқи таъсирини кучайтиради. Айнан глобаллашув миллий иқтисодий субъектларнинг ташқи иқтисодий фаолиятининг (ТИФ) ҳар хил турларини фаоллаштириш орқали Ўзбекистонинг жаҳон иқтисодий маконига қўшилишининг ҳал қилувчи омилига айланмоқда. Шу билан бирга, жаҳон иқтисодий жараёнларининг тизимли ноаниқлиги ва ташқи бозорларга чиқиш тўғрисида қарор қабул қилган корхоналарнинг хўжалик ичидаги натижаларининг салбий таъсири эҳтимоли кўпроқ ошади. Бундай шароитда глобаллашувнинг салбий оқибатларига қарши туриш учун ташқи бозорга чиқиш фойдасини максимал даражада оширадиган илмий асосланган тизими ишлаб чиқилиши керак. Бунга мувофиқ иқтисодий субъектнинг иқтисодий хавфсизлиги муаммоси жаҳон иқтисодиётидаги фаолиятининг энг долзарб муаммоларидан бири ҳисобланади.

Шу билан бирга, Ўзбекистонлик ташқи савдо субъектлари халқаро бизнес фаолиятини ривожлантириш бугунги долзарб муаммолардан бирига айланди. Шу сабабдан ҳам, Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармонида ушбу муаммо

юзасидан вазифалар, экспорт қилувчиларни ҳар томонлама қўллаб-қувватлаш, савдо, шу жумладан, ташқи бозорларда маҳаллий товарларнинг рақобатбардошлигини ошириш учун маҳсулотни сифат жиҳатдан бошқаришнинг замонавий тизимларини кенг жорий қилишни ҳамда уларнинг халқаро стандартлар ва техник регламентлар талабларига мувофиқлигини таъминлаш, савдонинг барқарор ўсиши ва инвестиция сиёсатини фаоллаштиришни таъминловчи илғор ахборот-коммуникация технологияларини жорий қилиш, ташқи савдо инфратузилмасини, электрон тижорат тизимини босқичма-босқич ривожлантириш, мазкур соҳадаги қонун ҳужжатларини такомиллаштириш (Фармон, 2019) ҳам ўз аксини топган.

Шундай қилиб, халқаро иқтисодий беқарорликнинг кучайиши, шунингдек, миллий иқтисодий субъектларнинг жаҳон иқтисодиётига интеграциялашув жараёнларининг интенсивлашуви шароитида экспорт таваккалчиликларининг моҳияти ва турлари ва ўзига хос хусусиятларини илмий ўрганишга фавқулодда эҳтиёж туғилади.

Бундай шароитда экспорт хавф-хатарларни ўрганиш билан бирга уларни минималлаштириш чора ва усулларини топиш ҳам давлат, ҳам ташқи савдо субъекти олдида турган муҳим масалалардан бири ҳисобланади.

2. Адабиётлар шарҳи.

Тадқиқотнинг муаммосига бағишланган илмий ишларнинг таҳлили шуни кўрсатдики, маҳаллий ва хорижий адабиётларда иккита "параллел" йўналиш мавжуд бўлиб, улардан бири давлатнинг ташқи савдо хатарларини минималлаштириш чора-тадбирлари бўлса, иккинчиси – ташқи савдо субъектларининг ташқи иқтисодий фаолияти жараёнида юзага келиши мумкин бўлган хавф-хатарларни минималлаштириш ҳаракатлари.

Ушбу мавзуни хорижий олимлар ва бошқалар тадқиқ этилган. Жумладан, Д. В. Буньковский (2018) тадқиқотларида тадбиркорлик фаолияти хавф-хатарларини минималлаштириш, корхонани диверсификация қилиш, хатарларни чеклаш, суғурта, ўз-ўзини суғурталаш, бухгалтерия ҳисоби ва унинг умумий фондларидаги корхонанинг аниқ маблағлари ҳажмини баҳолаш каби усулларни амалий қўллашнинг турли жиҳатлари ўрганилган.

Т. А. Козенкованинг (2008) фикрича, экспорт жараёнидаги энг йирик хавфлардан бири солиқ ставкасининг ўзгариши ва янги солиқ турларининг жорий этилишидир.

С. А. Филиннинг (2002) тадқиқот натижаларига кўра, экспорт жараёнида солиқ тўловларини ҳисобга олмаслик, катта йўқотишларга сабаб бўлиши мумкин. Шу жиҳатдан ҳам, энг катта хавфлардан бири солиқ ставкаси эканини назарда тутиш лозим.

А. С. Кучаровнинг (2020) келтиришича, замонавий шароитда барқарор иқтисодий вазият ва кейинги ривожланиш ташқи савдосиз мумкин эмас. Жаҳон бозорида рақобатнинг кучайиши ва товарларнинг техник-иқтисодий кўрсаткичларига қўйиладиган талабларнинг кучайиши экспорт қилувчиларни ишлаб чиқариш, маркетинг шакллари ва усулларини такомиллаштириш, ташқи иқтисодий алоқаларнинг янги шаклларини амалга ошириш учун шарт-шароит яратиш бўйича ишларни фаоллаштиришга мажбур қилмоқда. Барча ҳудудлар учун мақбул бўлган бир қатор умумий ташқи иқтисодий қонунларнинг мавжудлиги нафақат назарда тутати, балки минтақалар ўртасидаги сезиларли фарқлардан келиб чиқадиган ўзига хос қонуниятларнинг мавжудлигини ҳам белгилайди. Ташқи савдо фаолиятини либераллаштириш шароитида ташқи иқтисодий фаолият

иштирокчилари сонининг кескин ортиб бориши, товарларнинг чегарадан ўтишининг кўпайиши натижасида рисклар даражаси ортиб боради.

Ташқи савдо операциялари ва уларнинг турларини, ташқи савдо контрактларини ўрганар экан, қуйидагиларни келтириб ўтади: “Ташқи савдо операциялари халқаро контр-савдо доирасида амалга оширилиши мумкин, бу эса хорижий контрагентлар ўртасида битимлар тузишда экспорт-импорт операциялари мувозанатига эришиш учун маҳсулот сотиб олиш бир қатор сабабларга кўра товарларни ўзаро етказиб бериш билан бирга амалга оширилишини назарда тутаяди. Халқаро қарама-қарши савдо шаклларига бартер операциялари, ҳисоблагич харидлари, компенсацион харидлар ва бошқалар киради. Буларнинг барчаси операцияларнинг хавф даражаси юқорилигидан ва хавфларни баҳолаш заруриятидан далолат беради” (Т.А.Козенкова, 2008).

Илмий тадқиқотлар жараёнида глобал иқтисодий муҳитдаги хатарлар билан боғлиқ муаммолар тобора кўпроқ жалб қилинаётганига қарамай, умуман олганда, ушбу хатарларнинг ўзига хос хусусиятлари, йўналишлари ва уларни минималлаштириш усуллари назарий жиҳатдан тўлиқ қамраб олинмаган. Шу жиҳатдан ҳам, ушбу мавзунини ўрганиш долзарб ҳисобланади.

3. Тадқиқот методологияси.

Ушбу тадқиқотнинг метадиалогик асоси сифатида экспортнинг фундаментал қоидалари ва ўрганилаётган муаммо бўйича илмий иш олиб борган етакчи маҳаллий ва хорижий иқтисодчи олимларнинг асарлари ҳисобланади. Тадқиқотда назарий мушоҳада, илмий абстракция, қиёсий таҳлил, математик ва статистик гуруҳлаш каби усуллардан фойдаланилди.

4. Таҳлил ва натижалар.

Хавф ҳар қандай савдо операциясининг ажралмас атрибутидир, аммо товар ҳажми, экспорт амалга оширилаётган мамлакатнинг ҳуқуқий, сиёсий ва иқтисодий асослари, товарни ташиш йўналишлари ва бандлари рискнинг қандай даражада бўлишини белгилайди. Ушбуларни тўлиқ келтирадиган бўлсак, қуйидагиларга эътибор бериш лозим:

Товарларни ташиш билан боғлиқ экспорт рисклари. Ташқи савдо маҳсулотларни узоқ масофаларга ташиш, уларни узоқ вақт сақлаш ва қўлдан-қўлга қайта-қайта ўтказиш билан боғлиқ. Бундай ҳолларда товарларнинг йўқолиши, ўғирланиши ёки шикастланиш хавфи ички ташишга қараганда анча юқори бўлади.

Шу сабабли, товарларни экспорт қилиш билан боғлиқ битимнинг ҳар икки томони учун ташувчиларга нисбатан ўз ҳуқуқларини билиш жуда муҳимдир. Ташувчининг айби билан юкнинг шикастланиши ёки йўқолиши учун жавобгарлик шартномага мувофиқ белгиланади ва ташиш шартларида келтирилади. Бир вақтнинг ўзида олди-сотди шартномаси, ташиш ва ҳужжатли тўлов ролини бажарадиган ҳужжат конносамент деб аталади. У бир нечта турларга ажратилади (И.П.Хоминич ва бошқалар, 2017).

Экспорт жараёнида қуйидаги рискли ҳолатлар юзага келиши мумкин:

Келишувга тўғри келмайдиган юк варақалари. Рўйхатдан ўтган юк ҳужжатига мувофиқ жўнатилган товарлар партияси маълум бир шахсга, одатда импорт қилувчига мўлжалланган. Агар юк олувчининг танлови қайтариб бўлмайдиган асосда амалга оширилса, импорт қилувчи тўловни амалга ошириши ёки тўлаш мажбуриятини қабул қилишидан олдин, юк жўнатувчи исталган вақтда қабул қилувчини ўзгартиришга ҳақли.

Тўламаслик. Чет эллик харидорларнинг кредитга лаёқатлилигини текшириш экспортчи учун қийин бўлиши мумкинлиги сабабли, тўламаслик, ўз вақтида тўлаш

ёки тўғридан-тўғри фирибгарлик хавфи ортади. Шу сабабли, эҳтиёткор экспортчилар кўпинча қайтариб олинмайдиган ҳужжатли аккредитив бўйича тўлашни талаб қиладилар, уни барча томонларнинг розилигисиз ўзгартириш ёки бекор қилиш мумкин эмас.

Қуйидаги ҳужжатлар гаров сифатида ишлатилиши мумкин (В.И.Савкин, А.И.Солодовник, 2020):

Кафолат, мажбурият, кутиш аккредитивининг бажарилиши. Бундай кафолатлар экспортёр ёки пудратчи томонидан шартномани лозим даражада бажармаслик ёки бажармаслик хавфини қоплайди. Кафолат миқдори шартнома нархининг маълум бир фоизини, одатда 10% гача.

Тендер кафолати, мажбурият, захира аккредитив. Бундай кафолатлар танлов савдолари натижасида тузилган шартномалар бўйича бажарилишини таъминлайди.

Аванс тўловини қайтариш учун кафолат, мажбурият, захира аккредитив. Бундай кафолатлар аризачи томонидан бажарилмаган тақдирда бенефициар томонидан тўланган аванс тўловларининг қайтарилишини таъминлайди. Шундай қилиб, экспортёрга аванс тўловидан фойдаланишга рухсат берган импортёр, агар экспортёр товарни ўз вақтида жўнатмаса, экспортёрдан аванс тўловини қайтариш учун кафолат беришни талаб қилади.

Кафолат, мажбурият, захира аккредитивини ушлаб қолиш. Бундай кафолатлар одатда товарлар ва хизматлар билан боғлиқ шартномаларда қўлланилади. Масалан, қурилиш лойиҳаси бўйича буюртмачи дарҳол пайдо бўлмайдиган нуқсонлардан суғурта тури сифатида шартнома нархининг маълум фоизини чегириб ташлашни талаб қилиши мумкин.

Техник хизмат учун кафолат, мажбурият, кутиш аккредитив. Бундай кафолатлар ускуналар етказиб берувчилари нуқсонлар учун етказиб берувчининг жавобгарлиги муддати давомида кафолат мажбуриятларини бажаришини таъминлайди.

Кафолат, мажбурият, кутиш аккредитив тўлови. Бундай кафолатлар экспорт шартномаси бўйича тўлаш мажбуриятини таъминлайди. Агар экспортёр товарни “очиқ ҳисобварақ” асосида етказиб беришга рози бўлса, у импортёрга тўлов мажбуриятини тасдиқловчи кафолат ёки захира аккредитивини беришга мажбурлаши мумкин. Импорт қилувчи тўловни амалга оширмаса, экспорт қилувчи кафолат бўйича даъво қилади.

Халқаро битимлар жараёнида тушунмовчиликлар томонларнинг турли маданиятлардан келиб чиққанлиги ва турли терминологиядан фойдаланган ҳолда ўз фикрларини билдириши сабабли юзага келиши мумкин¹.

1) нотўғри тушуниш хавфи, масалан, тўлов шартлари ёки сифат талаблари бўйича келишмовчилик хавфи; чет эл, ноҳолис судда даъво қилиш хавфи.

Ечим:

- контрагентларнинг кредитга лаёқатлилигини ҳар томонлама текшириш; тавсиялар беришни талаб қилиш;

- минимал ҳуқуқий ҳимоя зарурлиги тўғрисида қатъий позиция асосида музокаралар олиб бориш ёки битимни рад этиш;

- пухта тузилган шартномалардан ва битимларнинг умумий шартларидан, шу жумладан юрисдиксияни, ҳакамлик судини танлаш қоидаларидан фойдаланиш;

- "Инкотермс 2020" дан фойдаланиш (1-жадвал). Ушбу қоидалар ва уларни ифода этувчи атамалар хавфларнинг олдини олишга, экспорт шартномаларини тузиш жараёнида ягона нормалардан фойдаланишга имкони беради.

¹ Риски экспорта: как их предусмотреть и снизить. https://vvs-info.ru/helpful_information/poleznaya-informatsiya/riski-eksporta/

Инкотермс 2020 халқаро қоидалари чегарада божхона расмийлаштируви ва божхона тшловлари учун харажатлар ва хавфларни ўз зиммасига олган ҳолда, қайси томон, сотувчи ёки харидор жавобгарлигини аниқроқ тушунтиради. Қўлланиладиган қоида шундаки, жавобгарлик етказиб бериш жойига ташиш хавфини ўз зиммасига олган шахсга тегишли. Шу сабабли, агар ташиш хавфи келиб чиққан мамлакатда (сотувчи мамлакат) ўтказилса, транзитнинг божхона расмийлаштируви учун жавобгарлик харидор томонидан ўз зиммасига олади; аксинча, агар хавф белгиланган жойда (харидор мамлакатидида) ўтса, сотувчи жавобгар бўлади;

- Шартнома музокараларига яхши тайёргарлик.

1-жадвал

"Инкотермс 2020"нинг қонун-қоидалари²

	Товарни тушириш	Божхона (экспорт)	Товарни транспортга	Поргга олиб бориш	Суднага юклаш	Фрахт ташув	Суднадан тушириш	суғурталаш	Жойига етказиш	Жойида тушириш	Божхона (импорт)
EXW	Green	Red	Red	Red	Red	Red	Red	White	Red	Red	Red
FCA	Green	Green	Green	Red	Red	Red	Red	White	Red	Red	Red
FAS	Green	Green	Green	Green	Red	Red	Red	White	Red	Red	Red
FOB	Green	Green	Green	Green	Green	Red	Red	White	White	White	White
CFR	Green	Green	Green	Green	Green	Green	Red	White	Red	Red	Red
CIF	Green	Green	Green	Green	Green	Green	Red	Green	Red	Red	Red
CIP	Green	Green	Green	Green	Green	Green	Green	Green	Red	Red	Red
CPT	Green	Green	Green	Green	Green	Green	Green	White	Green	Red	Red
DAP	Green	Green	Green	Green	Green	Green	Green	White	Green	Red	Red
DPU	Green	Green	Green	Green	Green	Green	Green	White	Green	Green	Red
DDP	Green	Green	Green	Green	Green	Green	Green	White	Green	Red	Green

2) Экспорт қилувчи дуч келиши мумкин бўлган тўловни амалга оширмаслик хавфи.

Ечим:

кутиш аккредитив ёки талаб бўйича кафолат билан таъминланган очиқ ҳисобварағига нисбатан етказиб бериш шартларидан фойдаланиш.

3) импорт қилувчи дуч келиши мумкин бўлган сифатсиз товарларни етказиб бериш хавфи.

Ечим:

² <https://anvay.ru/incoterms-2020>

- мансабдор органлар томонидан берилган текшириш тўғрисидаги далолатномаларни (маълумотномаларни) талаб қилиш.

4) Шартнома бўйича бошқа томон ўз мажбуриятларини бажармаслик хавфи.

Кўриб турганимиздек, экспорт рисклари мазмун жиҳатдан кенг ва амалиётда ҳам тез-тез учраши мумкин. Шу сабабдан ҳам, экспорт жараёнида хужжатлаштиришга алоҳида эътибор бериш ва диққатли бўлиш керак.

5. Хулоса ва таклифлар.

Хатарларни минималлаштириш жараёнида ТИФ субъекти бошқа ташкилотлардан ёрдам сўрашдан олдин фирма хавфни камайтиришнинг барча мумкин бўлган ички манбаларидан фойдаланиши керак:

1) бўлажак шерикларни текшириш;

2) шартномани малакали равишда тузиши;

3) компания фаолиятини режалаштириш ва башорат қилиш;

4) компаниянинг ходимларини синчковлик билан танлаш (Л.Н.Сечко, 2006).

Мамлакатда экспорт рискларини минималлаштириш учун давлат томонидан ҳам, экспортчи томонидан амалга оширилиши керак бўлган амалий чора-тадбирлар мавжуд. Жумладан:

- Экспорт шартномасини, экспорт қиланаётган товарни суғурталаш жараёнини такомиллаштириш ва ҳуқуқий, амалий асосларини деталлаштириш;

- Божхонанинг ташқи савдо операцияларини амалга ошириш жараёнидаги фаолиятини такомиллаштириш ва бюрократик тўсиқларни босқичма-босқич минималлаштириш;

- Ходимларнинг малакасини ошириб бориш;

- Шартномалар, уларнинг турлари, Инкотермс 2020" атамалари бўйича қўлланмалар чоп этиш.

Шундай қилиб, хавфни минималлаштиришнинг кўплаб усуллари вва амалий чоралари мавжуд. Уларни танлаш ва улардан фойдаланиш мавжуд иқтисодий вазиятни жиддий кўриб чиқишни, шунингдек маълум шартларнинг бажарилишини талаб қилади.

Адабиётлар:

Балабанов И.Т., Балабанов А.И. Внешнеэкономические связи: Учеб. пособие.— М.: Финансы и статистика, 2000.— 512с.

Буньковский Д.В. (2018) Методы минимизации рисков предприятия // Вопросы управления. №5 (35). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/metody-minimizatsii-riskov-predpriyatiya> (дата обращения: 01.07.2021).

Козенкова Т.А. (2008) Методы налогового планирования в группе компаний: монография / Т.А. Козенкова. М. Информационно-внедренческий центр «Маркетинг», 86 с.

Кучаров А.С. (2020) Роль таможенных органов в совершенствовании внешнеторговых операций Республики Узбекистан // Наука, образование и культура. №8 (52). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/rol-tamozhennyh-organov-v-sovershenstvovanii-vneshnetorgovyh-operatsiy-respubliki-uzbekistan> (дата обращения: 16.07.2022).

Савкин В.И., Солодовник А.И. (2020) Управление рисками организаций-экспортеров при осуществлении внешнеэкономической деятельности // Российский внешнеэкономический вестник. №2. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/upravlenie-riskami-organizatsiy-eksporterov-pri-osuschestvlenii-vneshneekonomicheskoy-deyatelnosti> (дата обращения: 03.08.2022).

Сечко Л.Н. (2006) Предпринимательский риск и пути его негативных последствий. / Гуманитарно-экономический вестник. №1,с.63-67.

Фармон (2019) Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Инвестиция ва ташқи савдо соҳасида бошқарув тизимини такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Фармони. 28.01.2019. <https://president.uz/uz/lists/view/2355>

Филин С.А. (2002) Финансовый риск и его составляющие для обеспечения процесса оценки и эффективного управления финансовыми рисками при принятии финансовых управленческих решений // Финансы и кредит. № 3 (93). С. 21–31.

Хоминич И.П., Перепелица Д.Г, Асяева Э.А., Кузенкова В.М. (2017) Управление рисками экспорта незерновых сельскохозяйственных товаров // Вестник евразийской науки. №4 (41).